

ГАЛАКА С.П.,
кандидат історичних наук,
доцент

*Інститут
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

**ШЛЯХ
КАЗАХСТАНУ
ДО
БЕЗ'ЯДЕРНОГО
СТАТУСУ**

Внаслідок розпаду Радянського Союзу Казахстан успадкував третю за своїми масштабами, після Російської Федерації та України, частину радянського ядерного комплексу. Від вибору Казахстану (так само, як і від вибору України) багато в чому залежала доля режиму ядерного нерозповсюдження. Вибір цей керівництву незалежного Казахстану довелося робити в умовах цейтноту і формування позиції Казахстану щодо ядерної зброї мало свою специфіку. Як цілком справедливо відмічає американський експерт з проблем нерозповсюдження Вільям Поттер, Казахстан був останньою неросійською республікою СРСР, яка проголосила свою незалежність. Це сталося лише 16 грудня 1991 року і відбивало політичні настрої казахстанського керівництва¹.

На момент розпаду СРСР на території Казахстану знаходилися 104 міжконтинентальні балістичні ракети SS-18, які на Заході отримали назву "Сатана", кожна з яких була оснащена 10 ядерними боєголовками, 40 стратегічних ядерних бомбарду-

вальників, здатних доставляти до цілі 320 ядерних боезарядів, а також 650 одиниць тактичної ядерної зброї². Таким чином, сукупний ядерний арсенал, розміщений на території Казахстану, перевищував 2 тисячі боезарядів.

Казахстан має великі родовища природного урану поблизу Актау, Коктас, на півострові Мангішлак, в районі Степногорська, Тамбулака та Шалгія³. Крім того, на території Казахстану знаходиться Семипалатинський ядерний випробувальний полігон. На ньому було здійснено перше випробування радянської ядерної зброї, а з 1949 по 1963 рік число ядерних вибухів в атмосфері на полігоні склало вісімдесят сім⁴. Разом з підземними випробуваннями, що почалися з 1961 року, на полігоні було здійснено 557 випробувальних вибухів⁵. Деяко відмінні дані навіть представник МЗС Казахстану Арман Байсуанов. Згідно з його інформацією, кількість ядерних вибухів, здійснених на Семипалатинському полігоні, склала 459, з них 113 – атмосферних. Від наслідків цих вибухів постраждало більше 500 тисяч казахстанців. До цього додавались екологічні проблеми у зв'язку з розташованим у Синцзяні китайським ядерним випробувальним полігоном у Лобнорі, де до 1980 року проводились атмосферні випробування, що призвело, разом із негативним впливом Семипалатинського полігону, до зростання смертності у районі Алмати. Як вказував Арман Байсуанов, внаслідок цих негативних наслідків відмова Казахстану від ядерної зброї “була природним вибором країни, що так потерпіла від випробувань ядерної зброї”⁶. До цього слід додати кілька ядерних вибухів “у мирних цілях”, здійснених у районі Актюбінська у 1970-80-х роках та кілька вибухів на півострові Мангішлак у 1950-60-х роках, і масштаби шкоди екології та здоров'ю людей від ядерної військової діяльності стануть зрозумілішими⁷.

29 серпня 1991 року ядерний випробувальний полігон у Семипалатинську був закритий указом президента Нурсултана Назарбаєва під тиском екологічного руху після провалу серпневого заколоту⁸. Потужний антиядерний рух 1989-1991 років у Казахстані, спрямований, перш за все, на закриття Семипалатинського полігону, став одним з визначальних чинників, що впливали на формування політики Казахстану щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Ще однією вимогою антиядерного руху було перетворення Казахстану на зону, вільну від ядерної зброї⁹.

Після отримання Казахстаном незалежності наприкінці 1991 року розпочався, як вважає казахстанський дослідник Марат Лаумулін, новий етап в ядерній політиці Казахстану. В умовах незалежності вищий владний ешелон країни не поспішав позбутися ядерної зброї і сподівався залишитись під російською ядерною парасолькою¹⁰. Неготовність казахстанського політичного керівництва прийняти рішення щодо долі ядерної зброї, розміщеної на території країни,

відбилась і в тому, що Казахстан, на відміну від України та Беларусі, не давав обіцянки приєднатись до ДНЯЗ, згідно статті 5 Угоди про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 року. Казахстан приєднався до преамбули цієї угоди, в якій всі чотири колишні республіки СРСР, на території яких була розміщена ядерна зброя, висловлювали свою відданість справі нерозповсюдження ядерних озброєнь. Казахстан, однак, зобов'язувався цією угодою вивести всю тактичну ядерну зброю на територію Росії до 1 липня 1992 року¹¹.

Казахстанське керівництво намагалось використати ядерну зброю, розміщену на території країни, для легітимізації своєї влади і міжнародно-правового визнання незалежності Казахстану. Коли під час візиту держсекретаря США напередодні Алма-атинської зустрічі Дж.Бейкер поставив Нурсултану Назарбаєву питання щодо приєднання Казахстану до ДНЯЗ, президент Назарбаєв заявив: “Якщо міжнародна спільнота визнає і прийме Казахстан, ми оголосимо себе без'ядерною державою. Це найкращий спосіб забезпечення нашої територіальної цілісності”¹².

У підписаній одночасно з Угодою про спільні заходи щодо ядерної зброї Алма-атинській декларації Казахстан виступав за збереження “єдиного контролю над ядерною зброєю” і об'єднаного командування воєнно-стратегічними силами¹³.

Підозри Заходу щодо можливості продажу Казахстаном ядерних боєголовок Ірану, створення “великого Туркестану” з ядерною зброєю тощо підживлювались деякими суперечливими заявами та непослідовними діями казахстанського керівництва. Так, на початку 1992 року, президент Нурсултан Назарбаєв заявив, що Казахстан може приєднатися до “ядерного клубу”, бо на його території ядерні випробування проводились задовго до 1 січня 1967 року, що відповідає визначенню держави, що володіє ядерною зброєю, згідно ДНЯЗ (не зовсім ясно, однак, як Казахстан міг відповідати другій вимозі до ядерної держави – виготовлення ядерного вибухового пристрою: чи при цьому малося на увазі, що і ядерні вибухові пристрої, що використовувались при випробуваннях, збирались на території Казахстану? – С.Г.). Водночас президент Назарбаєв стверджував, що може змінити свою позицію, якщо Казахстан отримає гарантії безпеки від Росії та США¹⁴. Дж.Бейкер свідчить, що у цей період Н.Назарбаєв шукав “третій шлях” щодо ДНЯЗ. Він прагнув, щоб Казахстан став “перехідною” ядерною державою до отримання гарантії безпеки від ядерних держав. Колишній держсекретар пише, що він зумів переконати Н.Назарбаєва, що Казахстану слід погодитись із тим же статусом, що й іншим державам-членам ДНЯЗ, що не володіють ядерною зброєю. Якими аргументами він скористався, держсекретар не повідомляє¹⁵.

Даючи ретроспективну оцінку мотивів, якими керувалось керівництво Казахстану, приймаючи рішення щодо долі ядерної зброї, розміщеної на території країни, представник МЗС Казахстану Арман Байсуанов писав: “На початку 1992 року казахстанські політики прийшли до висновку, що збереження ядерної зброї на території Казахстану приведе до дипломатичної ізоляції республіки і заважати-ме їй стати повноправним членом міжнародної спільноти”¹⁶.

Роз'яснюючи політику Казахстану з ядерних питань, президент Н.Назарбаєв у середині травня 1992 року вже стверджує, що його країна “буде зоною, вільною від ядерної зброї” і прагне стати без'ядерною державою у відповідності з ДНЯЗ¹⁷. У листі Президенту США Дж.Бушу від 19 травня 1992 року Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв вказував, що Казахстан “гарантує знищення усіх видів ядерної зброї, розміщених на його території, включно із стратегічною наступальною зброєю, на протязі семирічного періоду, як це передбачено Договором СНО”¹⁸. Як вказує Вільям Поттер, під час вашингтонського візиту у травні 1992 року Президент Н.Назарбаєв посилався на Ташкентський договір з колективної безпеки, підписаний 15 травня 1992 року, та на визнання Сполученими Штатами Казахстану незалежним учасником переговорного процесу СНО-1, як на причини зміни позиції країни щодо ДНЯЗ¹⁹.

Під час візиту до Вашингтону у 1992 році Президент Н.Назарбаєв підтвердив готовність виконувати взяті Казахстаном на себе зобов'язання щодо набуття статусу держави, що не володіє ядерною зброєю. Під час візиту до Росії Н.Назарбаєв та Президент Російської Федерації Б.Єльцин домовились про умови співробітництва двох країн у військово-стратегічній галузі, аренди Росією колишніх радянських баз у Казахстані і президент Казахстану заявив, що внаслідок цих рішень Казахстан став ядерною державою проти своєї волі, але він прагне стати державою, що не володіє ядерною зброєю²⁰.

Подібна непослідовність була наслідком того шоку, який пережила еліта Казахстану наприкінці 1991 року з розпадом СРСР. Правлячі кола країни виявилися не готовими до незалежності. Цим пояснюються і багатопланові спроби Н.Назарбаєва створити “Євразійський союз” – “міні-СРСР”, в якому головну відповідальність за безпеку країни ніс би новий “центр”. Частково це можна пояснити вимушеним маневруванням як на внутрішньополітичній арені, так і на світовій сцені у намаганні утвердити основи незалежності і отримати підтримку ключових світових держав.

Були і цілком об'єктивні фактори, що не сприяли чітким і однозначним крокам Казахстану у напрямі без'ядерності та зміцненню режиму

нерозповсюдження ядерної зброї. Перш за все – це міркування щодо вразливості країни у галузі безпеки, що впливають з її географічного розташування. Внаслідок великої території, більша частина якої залишається малонаселеною, великої протяжності державного кордону, сусідства з середньоазіатськими державами, внутрішнє становище в яких є нестабільним або потенційно нестабільним, близькості Афганістану, такі побоювання є обґрунтованими. Вартою уваги слід вважати і стурбованість керівництва Казахстану ядерними програмами Індії, Пакистану, Ірану. Всі ці країни мають розгорнуті або такі, що знаходяться на стадії випробувань, ракетні комплекси середньої дальності, здатні досягати території Казахстану.

В перспективі, однак, Казахстан може зіткнутись із набагато серйознішим викликом з боку КНР, найбільш населеної країни світу, що володіє ядерною зброєю і високими темпами нарощує економічний потенціал та політичний вплив, військові можливості на регіональному та глобальному рівні. Для Казахстану ситуація ускладнюється ще й тим, що на його території, так само, як і в сусідньому Китаї, в Синцзян-уйгурському автономному районі, проживають казахи й уйгури. В КНР уйгури кілька десятиліть виступають проти центральної влади. Уйгурський фактор здатний в майбутньому дестабілізувати відносини між двома державами і потенційно може бути використаний для втручання у внутрішні справи Казахстану. Самий факт існування незалежних держав Центральної Азії, утворених після розпаду СРСР, ускладнює асиміляторську політику КНР у Синцзяні. Тому, як вважає казахстанський дослідник Марат Лаумулін, “існують серйозні мотиви для китайської експансії в Центральну Азію”²¹.

Підкріпивши свої заяви реальними кроками – підписанням 23 травня 1992 року Лісабонського протоколу, згідно якого Казахстан став учасником Договору СНО-1 і зобов'язувався приєднатися до ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю²², та його ратифікацією в парламенті 2 липня 1992 року²³, країна була далекою від досягнення консенсусу з проблем, пов'язаних із дислокацією ядерної зброї на її території.

Дискусія в країні щодо доцільності та умов переходу у статус держави, що не володіє ядерною зброєю, затягнулась на багато місяців. Як вважає казахстанський дослідник Марат Лаумулін, у Казахстану “не було альтернативи ратифікації ДНЯЗ”. Відмовляючись стати учасником Договору як держава, що не володіє ядерною зброєю, що відкривало шлях до встановлення нормальних відносин зі світовою спільнотою та найвпливовішими її членами, Казахстан був би “втягнутий у небезпечні ігри з ядерною зброєю, успадкованою від колишнього Радянського Союзу”²⁴. Він підкреслює, що внаслідок негатив-

них результатів від ядерних випробувань на Семипалатинському полігоні у суспільстві Казахстану сформувалась стійка “алергія” щодо ядерної енергії. Тому закриття полігону, виведення ядерної зброї та приєднання до ДНЯЗ вибудовують логічний ланцюг кроків, що ведуть до закріплення без’ядерного статусу країни²⁵.

Серйозне значення для прийняття Казахстаном рішення щодо ядерної зброї мала допомога у демонтажі ядерної зброї, ліквідації наслідків ядерних випробувань та розвитку ядерної енергетики. Умовою ж надання цієї допомоги було беззастережне приєднання Казахстану до ДНЯЗ як країни, що не володіє ядерною зброєю. Без такого кроку неможливим було й співробітництво з МАГАТЕ, що відкривало можливості торгівлі урановою рудою, якою багатий Казахстан, та розвиток ядерної енергетики²⁶.

До рішення про закріплення свого без’ядерного статусу приєднанням до ДНЯЗ керівництво Казахстану підштовхувала як загальносвітова тенденція руху до ядерного роззброєння та зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, так і політика ключових партнерів – США і Росії. Тиск на Казахстан супроводжувався звинуваченнями, особливо з боку США, що керівництво країни намагається, слідом за Україною, затягнути вирішення долі радянської ядерної спадщини. На думку М.Лаумуліна, підстав для цього не було, бо “Казахстан явно не міг стати на український шлях вирішення цієї проблеми”²⁷. Разом із тим, він визнавав, що політика України у питанні ядерної зброї суттєво вплинула на позицію Казахстану і аргументація, яку використовував офіційний Київ, “мала таке ж значення для Казахстану”²⁸. Водночас, М.Лаумулін відмічав, що Казахстан у суперечці Росії та України “відкрито не заявляв, що він на тій чи іншій стороні”, і відмова від підтримки Росії в цьому питанні “ясно демонструє, що як у Казахстану, так і в Україні був однаково негативний досвід у проведенні переговорів з Росією з ядерних питань. Росія переслідувала лише свої власні егоїстичні інтереси”²⁹.

13 грудня 1993 року парламент Казахстану ратифікував ДНЯЗ як держава, що не володіє ядерною зброєю³⁰. 14 лютого 1994 року, під час державного візиту до Вашингтону, президент Н.Назарбаєв передав Сполученим Штатам ратифікаційні грамоти і Казахстан став членом ДНЯЗ³¹.

Казахстан утримувався від оголошення ядерної зброї, що знаходилась на його території, своєю власністю, та від встановлення контролю над нею³². 28 березня 1994 року Казахстан досяг угоди про вивезення боєзарядів до Росії. Процес виведення, згідно з угодою, мав завершитися за 14 місяців. Угода також передбачала надання Казахстану компенсацій за ядерні матеріали з боєзарядів, що вивозились в Росію³³.

Всі ядерні боеголовки, що знаходились на території Казахстану, були вивезені в Росію, згідно даних, наведених Арманом Байсуановим, 21 квітня 1995 року³⁴. Останній ядерний вибуховий пристрій потужністю 0,4 кілотони, що знаходився на території Казахстану, який залишився в шахті на Семіпалатинському полігоні і був призначений для випробувань у часи існування СРСР, було знищено звичайним, неядерним вибухом 31 травня 1995 року³⁵.

26 липня 1994 року Казахстан підписав з МАГАТЕ угоду про гарантії, яка забезпечувала контроль за всією ядерною діяльністю країни. Угода вступила у дію 11 серпня 1995 року³⁶. Знищення шахтних пускових установок міжконтинентальних балістичних ракет, дислокованих на території Казахстану, було завершено у другій половині 1996 року, а стратегічні бомбардувальники було передислоковано до Росії³⁷. Це означало виконання Казахстаном своїх зобов'язань позбутися ядерної зброї. Здійснення цих процедур, так само, як і безпечне вивезення ядерних боеголовок з території Казахстану, здійснювалось за фінансової та технічної підтримки Сполучених Штатів в рамках програми Нанна-Лугара. В рамках цієї програми також фінансувались зусилля із конверсії оборонних підприємств, становлення систем експортного контролю, поліпшення обліку та контролю ядерних матеріалів³⁸.

Як наслідок, Казахстан отримав у грудні 1994 року у Будапешті гарантії безпеки від основних ядерних держав. Це, однак, не цілком вдовольнило прагнення керівництва Казахстану конвертувати ядерну зброю, розміщену на його території, у надійні гарантії безпеки. Незважаючи на виконання вимог своїх головних партнерів, – Росії та США – і ратифікацію Договорів СНО-1 та ДНЯЗ, Казахстану, на думку М.Лаумуліна, “бракує справжніх гарантій національної безпеки та цілісності”³⁹.

Залежність Казахстану від зовнішніх джерел фінансування та відчуття вразливості у галузі безпеки змушує країну йти на тісне співробітництво як з Росією, так і зі США як у питаннях безпеки у цілому, так і у галузі нерозповсюдження, зокрема. Вельми характерним прикладом, що ілюструє відносини країни зі Сполученими Штатами, є “проект Сапфір” – операція з вивозу високозбагаченого урану з Казахстану на територію США. 581 кг високозбагаченого урану, кількості кілограмів з яких були придатними для виготовлення ядерної зброї, знаходились на Ульяновському металургійному заводі поблизу Усть-Каменогорська. Про проведення операції стало відомо лише 22 листопада 1994 року, після того, як весь ядерний матеріал було доставлено американським транспортним літаком в Оук Рідж, штат Теннесі. Домовленість з Казахстаном передбачала надан-

ня Сполученими Штатами економічної допомоги країні обсягом в кілька десятків мільйонів доларів. При її підготовці США консулювались і з урядом Росії⁴⁰.

Сума, виплачена Сполученими Штатами Казахстану, не розголошувалась. Таємність, що оточувала цю операцію, породила не тільки розумування щодо фінансової сторони оборудки, але й щодо кількості високозбагаченого матеріалу, вивезеного з казахстанської території до США. Російський Міністерство вважав, що на Ульяновському заводі зберігалося 167 кг уранового сплаву з берилієм та 27,4 кг двоокису урану. Згідно повідомлення преси, віце-президент США Альберт Гор пропонував російському прем'єр-міністру Віктору Черномірдіну викупити уран у Казахстану, або зберігати його на своїй території. Росія відмовилась і США прийняли рішення про вивезення урану на територію Сполучених Штатів⁴¹.

Однак, попри всю важливість фінансової та технічної допомоги, переважно наданої Казахстану за програмою Нанна-Лугара, представник казахстанського МЗС Арман Байсуанов підкреслював, що не вона "зіграла вирішальну роль у рішенні Казахстану відмовитись від ядерної зброї". Даючи оцінку цим рішенням через кілька років, він акцентував, як на ключових чинниках, увагу на "міркуваннях регіональної безпеки, прагненні до зміцнення міжнародного становища та обмеженість власних фінансових та технологічних можливостей"⁴². Як відмічав Арман Байсуанов, "збереження і зміцнення режимів нерозповсюдження зброї масового знищення є одним із пріоритетних напрямів" у політиці Казахстану⁴³. Дотримуючись послідовності у своїй політиці нерозповсюдження, 30 вересня 1996 року Казахстан підписав ДВЗЯВ⁴⁴.

Казахстан підтримує ідею створення зони, вільної від ядерної зброї, у Центральній Азії. Ця ідея, висунута Узбекистаном та Киргизстаном у 1993-1995 роках, з 1996 року отримала підтримку Казахстану. У підписаній у лютому 1997 року Алма-атинській декларації п'ять держав Центральної Азії – Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменистан та Таджикистан – підтримали ідею створення такої зони⁴⁵.

В ході міжнародної конференції в Ташкенті 15-17 вересня 1997 року в результаті обговорення ідеї ЗВЯЗ у Центральній Азії міністри закордонних справ Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану та Узбекистану підписали спільну заяву щодо створення у Центральній Азії зони, вільної від ядерної зброї⁴⁶.

З точки зору Казахстану, реалізації цієї ідеї має передувати врегулювання всіх питань, пов'язаних з участю Казахстану в програмах ядерної енергетики та дослідницьких проектах – як-от створення реактору ТОКАМАК. Її реалізацію може ускладнити гонка ядерних

озброєнь у Південній Азії. Тому Міністерство закордонних справ Казахстану у заявах від 13 та 28 травня 1998 року засудило Індію та Пакистан за проведення ядерних випробувань і закликала обидві країни приєднатися до ДНЯЗ та ДВЗЯВ⁴⁷.

Підсумовуючи, можна цілком аргументовано стверджувати, що рішення Казахстану відмовитись від ядерної зброї було прийняте під тиском цілого набору економічних, внутрішньо- та зовнішньополітичних, соціальних, екологічних чинників, обумовлених як об'єктивними обставинами, так і суб'єктивними, пов'язаними із ситуацією, що склалась у країні після набуття незалежності. Маючи значну ядерну галузь, родовища урану, ядерний випробувальний полігон, суттєвий науковий та технологічний ядерний потенціал, Казахстан свідомо зробив вибір на користь відмови від володіння ядрною зброєю.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ William C. Potter. *The Politics of Nuclear Renunciation: The Cases of Belarus, Kazakhstan, and Ukraine*. – Monterey, CA: Monterey Institute of International Studies, 1995. – P.14.
- ² Potter W.C., Cohen E.E. *Nuclear Assets of the Former Soviet Union*. – Monterey, CA: Monterey Institute of International Studies, 1992. – P.9.
- ³ Ibid – P.9-10.
- ⁴ Potter, W.C. *Exodus: Constraining the Spread of Soviet Nuclear Capabilities* // *Harvard International Review*. – Spring, 1992. – P.27.
- ⁵ Escalona M.C. *The Legacy of the Semipalatinsk Nuclear Test Site* // *CIS Environmental Watch*. – 1992. – №2. – P.40-46.
- ⁶ Байсуанов Арман. *Нераспространение ядерного оружия и Республика Казахстан* // *Проблемы нераспространения. Спецвыпуск*. – Алматы: Казахстанская ассоциация исследователей проблем нераспространения, 2001. – С.18; *Аргументы и факты(Казахстан)*. – 1994. – №11. – С.4.
- ⁷ Laumulin Murat. *Kazakhstan's Nuclear Policy and the Control of Nuclear Weapons / The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia* / Ed.George Quester. *The International Politics of Eurasia*. – Armonk, N.Y.: M.E.Sharp, 1995. – Vol.6. – P.183.
- ⁸ Ibid. – P.184.
- ⁹ Ibid. – P.185.
- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ *Соглашение о совместных мерах в отношении ядерного оружия* // *Известия*. – 1991. – 23 декабря. – С.1.
- ¹² James A. Baker, III, with Thomas M.De Frank. *Op.cit.* –

- P.581.
- ¹³ Алма-атинская Декларация // Известия. – 1991. – 23 декабря. – С.1.
 - ¹⁴ Интервью Президента Н.Назарбаева // Независимая газета. – 1992. – 6 мая. – С.5.
 - ¹⁵ James A. Baker, III, with Thomas M. De Frank. Op.cit. – P.661.
 - ¹⁶ Байсуанов Арман. Указ. пр. – С.18.
 - ¹⁷ Казахстанская правда. – 1992. – 16 мая. – С.3-6.
 - ¹⁸ Letter to President Bush from Kazakh President Nursultan Nazarbayev. May 19, 1992 // Arms Control Today. – June, 1992. – Vol.22. – №5. – P.36.
 - ¹⁹ William C. Potter. The Politics of Nuclear Renunciation... – P.22.
 - ²⁰ Laumulin Murat. Op.cit. – P.186.
 - ²¹ Ibid. – P.203.
 - ²² Protocol to the Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms // Arms Control Today. – June, 1992. – Vol.22. – №5. – P.34-35.
 - ²³ Nuclear Successor States of the Soviet Union. – March, 1998. – №5. – P.5.
 - ²⁴ Murat Laumulin. – Op.cit. – P.193.
 - ²⁵ Ibid.
 - ²⁶ Ibid.
 - ²⁷ Ibid. – P.194.
 - ²⁸ Ibid. – P.191.
 - ²⁹ Ibid. – P.196.
 - ³⁰ Ibid. – P.193.
 - ³¹ Kazakhstan Formally Accedes to NPT // Arms Control Today. – March, 1994. – Vol.24. – №2. – P.40.
 - ³² Ядерные наследники Советского Союза. Фонд Карнеги за международный мир. Вашингтон и Москва, Институт международных исследований. – Монтерей, США. – Сентябрь 1994. – №1. – С.8.
 - ³³ Strategic Arms Reduction Treaty Implementation // The Arms Control Reporter. Cambridge, MA. – 1996. – №1. – Section 611. – P.A6.
 - ³⁴ Арман Байсуанов. – Указ. соч. – С.18.
 - ³⁵ Nuclear Successor States of the Soviet Union. – March, 1998. – №5. – P.10.
 - ³⁶ Ibid. – P.5.
 - ³⁷ Ibid.
 - ³⁸ Байсуанов Арман. Указ соч. – С.19.
 - ³⁹ Laumulin Murat. – Op.cit. – P.208.
 - ⁴⁰ Nuclear Successor States of the Soviet Union. – March, 1998. – №5. – P.64.
 - ⁴¹ Виноградов Б. Российские атомщики не знают, сколько урана и по какой цене Казахстан продал в США // Известия. – 1994. – 25 ноября. – С.1,3.
 - ⁴² Байсуанов Арман. Указ. соч. – С.19.
 - ⁴³ Там же.
 - ⁴⁴ Nuclear Successor States of the Soviet Union. – March, 1998. – №5. – P.4.
 - ⁴⁵ Laumulin Murat. Nonproliferation and Kazakhstani Security Policy // The Nonproliferation Review. – Spring-Summer, 1998. – Vol.5. – №3. – P.127.
 - ⁴⁶ Проблема создания в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия. – Алматы: Казахстанская ассоциация исследователей проблем нераспространения, ноябрь 1998. – С.2.
 - ⁴⁷ Laumulin Murat. Nonproliferation and Kazakhstani Security Policy. – P.128.

Надійшла до редакції 27.12.2002